

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії культурного життя в Україні

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО (Київ)

Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст.

Одним з першочергових заходів на шляху культурного відродження національних меншостей півдня України в повоєнні роки стала ліквідація неписьменності дорослого населення. Це була одна з кричущих проблем, успадкованих від колишньої "тюрми народів", наслідок русифікаторської політики царизму в справі освіти, нехтування правами неросійського на-

селення, заборони навчання рідною мовою. В багатонаціональному регіоні ця проблема набувала особливої ваги і потребувала якнайскорішого вирішення.

Рівень письменності дорослого населення рідною мовою є одним з важливих аспектів його етнічної характеристики. Справляючи значний вплив на соціально-політичну активність населення всіх етнічних груп півдня України, він виступав як передумова розвитку їх національної культури, один з визначальних факторів формування національної самосвідомості, а, значить, і здатності протистояти процесам денационалізації в інонаціональному середовищі.

Отже, значення ліквідації неписьменності не вичерпувалося розв'язанням суто культурних завдань. В нових історичних умовах вона ставала важливим чинником культурного відродження національних меншостей півдня України, каталізатором процесів їх етнічної консолідації. Водночас органи радянської влади, що керували її проведенням, намагалися використати ліквідацію неписьменності для розширення й зміцнення свого впливу серед населення національних меншин, формування його політичної свідомості у відповідності із завданнями соціалістичного будівництва.

Спроби розпочати ліквідацію неписьменності дорослого населення в Україні робилися ще в роки громадянської війни, але широкому розгортанню її завадила надто складна військово-політична ситуація, що швидко змінювалася. Без достатнього фінансування та матеріального забезпечення, усталених організаційних форм результати роботи були незначними.

Цілеспрямована діяльність в цьому напрямі розпочалася лише після опублікування 21 травня 1921 р. декрету Раднаркомом УСРР "Про боротьбу з неписьменністю", згідно з яким ліквідація неписьменності проголошувалася першочерговою справою державної ваги. За прикладом Російської Федерації, де відповідний декрет діяв з 26 грудня 1919 р., в Україні при Наркоматі освіти були створені Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а також численні добровільні товариства, які згодом об'єдналися в республіканське товариство "Геть неписьменність" на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським.

Після виходу вищезгаданого декрету змінилося не лише ставлення державних органів та громадських організацій до ліквідації неписьменності, але значно розширилося розуміння її завдань і цілей. Якщо раніше йшлося лише про необхідність навчити неписьменних читати, писати й рахувати, то тепер стояло завдання — підняти їх загальний культурний і політичний рівень, тобто зробити активними учасниками перетворення суспільства на соціалістичних засадах.

Робота по ліквідації неписьменності на півдні України спочатку йшла набагато складніше й повільніше, ніж на решті території республіки. Як і інші соціальні та культурні процеси, ліквідація неписьменності мала тут свої регіональні особливості. Сама лише наявність десятків етнічних груп з різною чисельністю та рівнем розвитку культури й, зокрема, письменності дорослого населення, все розмаїття мовних і в цілому національно-культурних особливостей кожної з них у повсякденній практичній роботі створювали, особливо на початковому етапі, значні, часом майже нездоланні труднощі. Особливо вони посилювалися в період післявоєнної господарської розрухи та неврожаїв і голоду 1921-1923 рр., що мали страхітливі наслідки для населення регіону. Серйозний вплив на стан ліквідації неписьменності й освітньої справи взагалі на півдні України, особливо в перші повоєнні роки, справляла також соціально-політична ситуація в середовищі національних меншостей, їх ставлення до політичного курсу та

конкретних заходів радянської влади. У різних меншостей воно коливалося в широких межах: від майже повного несприйняття у німців і греків до масової підтримки у болгар і євреїв, до того ж досить швидко змінюючись.

Ліквідації неписьменності присвячено чимало праць українських істориків. Але, незважаючи на велику кількість публікацій, навіть питання про стан письменності населення України на початку 20-х років не можна вважати остаточно з'ясованим. Зважаючи на тодішню внутрішньополітичну ситуацію в країні, важко сподіватися на наявність вичерпної інформації про проблему, що набула актуальності лише по закінченні громадянської війни. Література містить досить суперечливі дані, перевірити які, за достовірними джерелами, не уявляється можливим.

За оцінками різних авторів, серед населення України у віці старше 9 років у зазначений період налічувалося від 47,7 % до 58,0 % неписьменних¹. Архівні джерела, в яких наводяться дані про стан письменності населення України та країн Західної й Північної Європи, свідчать, що в Україні вона була нижчою, ніж деінде і становила 44,8 %². Загалом, попри розбіжності в межах десяти відсотків, можна з певністю говорити про повну неписьменність більше половини дорослого населення республіки, тобто понад 12 млн чол.³

Визначення рівнів письменності й культурного розвитку в цілому українського населення та етнічних груп півдня України на початку 20-х років ускладнюється ще й тим, що зазначені рівні значно відрізнялись у різних груп як між собою, так і від середнього показника по республіці. Вони, як і раніше, визначалися здебільшого становищем цих груп населення ще в дореволюційному суспільстві, зокрема особливостями соціальної структури і способу життя кожної з них, ступенем розвитку традиційної культури, наявністю чи відсутністю власної національної школи тощо.

В 1920 р. у південних губерніях України неписьменних віком 18—19 років на 1000 чол. населення налічувалося: серед українців — 556 чол., росіян — 337 чол., поляків — 260 чол., німців — 164 чол., євреїв — 153 чол.⁴ Як бачимо, більше половини українського населення регіону у цьому віці були зовсім неписьменними. Інакшою була ситуація серед національних меншостей. Вони (за винятком греків, молдаван та деяких інших) були більш освічені, ніж корінне населення пересічно на 25 %. Деякі, зокрема німці, взагалі не потребували ліквідації неписьменності. В той же час неписьменність серед татар, вірмен, ассирійців була суцільною. А греки зовсім не мали власної писемності.

Контраст посилювався ще однією особливістю. На півдні України частка міського населення була значно більшою, ніж у середньому по республіці, рівень письменності жителів великих промислових центрів півдня (переважно росіян, євреїв, почасти українців, поляків та ін.) теж майже вдвічі перевищував відповідний показник сільського населення і був найвищим у СРСР.

У перші повоєнні роки також мало уваги зверталось на письменність національних меншин півдня України їх рідною мовою. А про відносно високий її рівень (крім росіян) можна було говорити стосовно лише німців. Для решти населення мовою письменності здебільшого була російська, що свідчило про високий ступінь русифікації регіону зі строкатим складом населення.

Найбільш характерним у цьому відношенні було становище єврейського населення. Рівень письменності євреїв Одещини в 20-х роках був найвищим серед національних меншостей округу і становив загалом 69,7 %, а серед робітників і службовців навіть близько 97 %. Водночас, мовою пись-

менності для 89,7 % з них була лише російська, рідною ж мовою могли читати тільки 55,6 % робітників і службовців єврейської національності⁵.

Все зазначене вище вказувало на те, що в ході ліквідації неписьменності в регіоні основну увагу слід звернути на роботу серед корінного населення, а також окремих сільських національних меншостей з акцентом на вивчення рідної мови кожної з етнічних груп.

Згідно з декретом Раднаркому України "Про боротьбу з неписьменністю", все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, було зобов'язане вчитись. Для цього створювалися лікнепи, школи, пункти ліквідації неписьменності. Учням лікнепів надавалися різноманітні пільги. Робітникам у дні навчання робочий день скорочувався на 2 години із збереженням заробітної плати. Селянам надавалося право позачергового обслуговування їх державними млинами, страхування майна на пільгових умовах та ін.⁶

До участі в ліквідації неписьменності в порядку трудової повинності залучалися всі письменні громадяни за певну платню.

Для розгортання мережі шкіл і пунктів ліквідації неписьменності передбачалося використовувати приміщення культурно-освітніх закладів та радянських установ, церков, приватних будинків тощо. Установи лікнепу підлягали першочерговому фінансуванню та постачанню літературою, письмовим приладдям, продовольством. Восени 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову, що дозволяла губвиконкомам провадити в містах і містечках збирання одноразового податку на потреби лікнепів⁷.

Роботу по ліквідації неписьменності планувалося здійснювати виключно за рахунок держави. Але життя швидко внесло в ці наміри свої корективи. Післявоєнна розруха й голод, що значно погіршили і без того неймовірно тяжке матеріальне становище населення, на початку 20-х років призвели до різкого скорочення установ ліквідації неписьменності. В Україні в цілому їх мережа скоротилася на 80 %, а на півдні республіки ця робота фактично припинилася до літа 1923 р.⁸ Якщо на початку 1921 р. у Донбасі й Придністров'ї навчалися грамоті 20 тис. неписьменних робітників різних національностей, то в 1922 р. — лише близько 500 чол.⁹

У зв'язку з цим довелося терміново вишукувати інші джерела фінансування ліквідації неписьменності, залучати до цієї роботи місцеві органи, громадські організації та ін. У середині 20-х років 93 % усіх лікнепів існували на кошти місцевих бюджетів, 3,6 % — профспілок, 1,8 % — товариства "Геть неписьменність!", 1,6 % — інших організацій¹⁰. Отже, через надто обмежені можливості держави основна частина витрат була покладена безпосередньо на населення того чи іншого регіону. А його ставлення до ліквідації неписьменності залишалося нестійким. Тому місцеві органи влади проводили масові агітаційно-пропагандистські кампанії, широку роз'яснювальну роботу серед населення.

Давшіся ознаки й нестабільна внутрішньополітична ситуація в країні. Наприклад, у Новокам'янській волості Херсонського повіту махновські загони, що несподівано з'явилися тут у липні 1921 р., розгромили всі школи й лікнепи, надовго припинивши їх діяльність¹¹.

Надзвичайна комісія по лікнепу того ж Херсонського повіту використала для популяризації декрету "Про боротьбу з неписьменністю" трибуну повітового селянського з'їзду й у вересні 1920 р. провела "тиждень пропаганди ідей ліквідації неписьменності"¹². А 19 квітня того ж року в усіх населених пунктах Миколаївської губернії пройшли збори та мітинги, на яких роз'яснювалися й пропагувалися завдання лікнепу¹³. Аналогічні масові кампанії пройшли в усіх губерніях півдня України, в більшості населених пунктів різних етнічних груп регіону.

Але непоодинокими були й випадки, коли на місцях неписьменних примусово залучали до навчання. Один з райвиконкомів, наприклад, розпорядився "заарештовувати тих, хто ухиляється від грамоти і доставляти в школи лікнепу" ¹⁴. Тобто методи військового комунізму механічно переносилися в культурно-просвітницьку роботу, що лише шкодило справі. Тому наслідки вищезгаданих кампаній не завжди виправдовували сподівання їх організаторів. Про це свідчить, зокрема, висновок Запорізького окрвиконкому щодо результатів роботи по ліквідації неписьменності в окрузі протягом 1923 р.: "До цих пір не вдалося переконати широкі маси селянства в необхідності ліквідації неписьменності. Широкі маси селянства, особливо літнього віку, настільки звиклися зі своїм становищем неписьменних і темних людей, що розбудити в них тягу до знань дуже важко" ¹⁵. Разом з тим зазначимо, що цей висновок був надто категоричним і відображав лише частину істинної ситуації. Адже значну частку населення Запорізького округу становили росіяни й німці, переважна більшість яких була письменною й загалом прихильно ставилася до навчання. Скоріше він показував настрої населення східної та південної частин округу, де проживали українці, болгари, євреї, греки.

Краще від будь-яких масових заходів агітували селянство за ліквідацію неписьменності наїальні потреби господарського життя. Впровадження непу розв'язувало його господарську ініціативу, а розвиток ринкового господарства настійливо штовхав до оволодіння основами грамоти. Тому суперечливе і недовірливе спочатку ставлення населення до ліквідації неписьменності, незважаючи на матеріальні неспатки, поволі змінювалося на позитивне.

Цей процес захопив навіть замкнуте й обачне в ставленні до радянської влади німецьке населення півдня України. В поточному звіті райвиконкому Хортицького німецького району Запорізького округу восени 1923 р. читаємо: "Гальмом у роботі по залученню в школи решти неписьменного населення є відсутність взуття й одягу, небажання деякої частини відвідувати школу, відсутність палива, освітлювального матеріалу і шкільного приладдя" ¹⁶. А вже навесні 1924 р. "намічається велика прихильність до навчання неписьменного та малописьменного селянства. Почувається дуже гостра недосталь абеток, комплексій, плакатів, щіток, олівців, що помітно гальмує справу навчання в школах" ". Як бачимо, ставлення німецького населення щодо ліквідації неписьменності різко змінилося. Характерно, що в останньому документі навіть не згадується про відсутність одягу, взуття тощо, постачання якими села помітно не покращилося, але настійливо вимагаються підручники й письмове приладдя.

З 1923 р. справа ліквідації неписьменності починає набирати планового характеру в зв'язку з рішенням уряду завершити її до 10-х роковин Жовтневої революції. Це питання спеціально обговорювалося на сесії ВУЦВК у листопаді 1923 р. На ній було встановлено два терміни "остаточної ліквідації неписьменності": для членів сільрад, профспілок, комнезамів та допризовної молоді — до 1 травня 1925 р., для решти працездатного населення — до 7 листопада 1927 р.

Встановлення різних термінів для різних категорій населення було викликано тим, що швидке зростання руху за загальну письменність суттєво випереджало обмежені фінансові можливості держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі та в місцях проживання національних меншостей. Водночас, залучення до навчання в першу чергу сільського активу та бідноти було наочним втіленням класового підходу Радянської держави до культурно-освітньої роботи, реалізації нею завдань культурної

революції, свідченням спроб зміцнення своєї соціальної бази на селі, формування у сільського населення певних стереотипів суспільного мислення.

Але, попри всі відмінності в соціальному стані, більшість етнічних груп населення півдня України (практично всі, крім росіян і євреїв) через відсутність радянського активу та національної інтелігенції в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 р.

В міру розгортання роботи по ліквідації неписьменності опрацьовувались її організаційні форми, уточнювалися програми та методи навчання, збільшувалася кількість підручників, велася підготовка учительських кадрів та ін. Поступово склалася ціла система учбових закладів лікнепу, що враховувала освітній рівень, ступінь урбанізації та національний склад населення регіону.

На півдні України існували три типи установ лікнепу. Найбільш поширеними були державні школи ліквідації неписьменності в місті і на селі з диференційованими програмами для різних вікових груп населення: для дорослих — з 6-місячним терміном навчання, підлітків — 7,5-місячним та маіописьменних — з терміном від 6 до 9 місяців. Кожна з таких шкіл мала певний господарський напрям у програмі: на селі — сільськогосподарський, в місті — індустріальний тощо¹⁸.

Паралельно існували лікнепи громадських організацій та товариства "Геть неписьменність!" різних типів, що залежали від місцевих умов і фінансових можливостей.

Третім типом було оволодіння основами грамоти одним чи кількома неписьменними під керівництвом письменного на громадських засадах, без певної програми й терміну навчання. Останній тип через простоту його організації, гнучкість у врахуванні місцевих особливостей та мінімальну потребу в коштах на початку 20-х рр. здобув найбільшу популярність, особливо у віддалених селах національних меншостей. Проте незабаром виявилось, що він придатний для вирішення лише найпростіших освітніх завдань, до того ж неспроможний допомогти в розгортанні політико-масової роботи і майже не підконтрольний державним органам. Тому згодом основним, найбільш поширеним типом стали школи лікнепу.

Разом з тим повністю ввести цю роботу в певні усталені організаційні рамки виявилось надто непросто. В сільських місцевостях ліквідація неписьменності здебільшого мала сезонний характер. Лікнепи працювали лише пізно восени та взимку — від закінчення до початку сільськогосподарських робіт. Це створювало додаткові труднощі не лише з фінансуванням та організацією їх роботи, а й з результативністю. Непоодинокими були випадки, коли сільські трударі за рік забували здобути основи грамоти й наступної осені доводилося починати все спочатку.

Протягом усього періоду, що досліджується, лікнепи півдня України відчували постійну нестачу фінансових засобів. Незважаючи на поступову стабілізацію економічного становища в країні, процент відрахувань з бюджету на ліквідацію неписьменності в середині 20-х рр. навіть зменшувався. Внаслідок нерівномірної видачі коштів багато шкіл лікнепу на півдні України функціонувало нерегулярно. Бувало й так, що фінансування лікнепів, які працювали 6 місяців, розтягувалося на цілий рік. Все це дезорганізовувало роботу закладів ліквідації неписьменності, призводило до плинності кадрів педагогів (незважаючи навіть на безробіття, що залишалося значним), і різко погіршувало якість навчання.

Для керівництва роботою лікнепів та її організації на плановій основі в округах при відділах народної освіти створювалися спеціальні інспекту-

ри, а в штатах окружних бюро у справах національних меншостей були введені посади відповідних інспекторів.

Центрами ліквідації неписьменності серед національних меншостей півдня України через дисперсне проживання багатьох з них по дрібних селах та хуторах, а в містах — розпорошеність незначними групами на різних підприємствах — ставали політичні клуби, або районні пункти лікнепу, створені спеціально для кожної меншості¹⁹. Вони давали змогу вести ліквідацію неписьменності рідною мовою кожної з етнічних груп, паралельно розгортаючи серед них політосвітню роботу. Найбільше таких клубів було створено в місцях концентрації національних меншостей у Запорізькому, Мелітопольському, Маріупольському округах та в містах Донецького й Катеринославського округів.

Увага до ліквідації неписьменності саме рідною мовою почала приділятися державними органами приблизно із середини 20-х років. Ця настанова стала одним з напрямів політики коренізації, виконання якої розгорнулося з 1923 р. Незважаючи на всі труднощі, саме в перші роки, коли менше давалися ознаки зміни політичної кон'юнктури в країні, вдалося досягти значних успіхів у її реалізації на ниві лікнепу. Вже в 1925/26 учбовому році в Україні існувало пунктів ліквідації неписьменності з навчанням українською мовою 13 350, російською — 3312, єврейською (переважно на їдиш) — 507, польською — 189, німецькою — 172, татарською — 60, болгарською — 43²⁰. Отже, протягом короткого часу переведення лікнепів на рідну мову тих, хто в них навчається, було практично завершено. Наведені дані свідчать, що кількість лікнепів різних національних меншостей приблизно відповідала їх частці в національному складі населення України.

Однак цей процес проходив далеко не безболісно. Зокрема, коренізація лікнепів більшості національних груп завершилася швидше, ніж українських. Для багатьох лікнепів півдня республіки віднайти вчителів, які вільно володіли б українською мовою, виявилось складним завданням.

У першій половині 20-х рр. у місцях компактного проживання національних меншостей траплялися випадки недостатньої уваги, а подекуди й прямого ігнорування з боку місцевого керівництва культурних потреб населення інших національностей. У Пришибському німецькому національному районі Мелітопольського округу інспектура народної освіти, яка перевіряла використання коштів на ліквідацію неписьменності, виявила, що внаслідок високого рівня письменності німецького населення з 17 виділених ставок вчителів лікнепу використовується лише 2. В той же час "по останньому району... не було прийнято до уваги неграмотне доросле населення (понад 400 чол. інших національностей, крім німецької)" ²¹. Подібні факти були наслідками як негараздів у взаєминах між німецьким та російським і українським населенням району в попередні роки, так і "неприпустимо халатного ставлення з боку РВКів * до справи ліквідації неписьменності" ²².

Практично у кожній з національних меншостей у ході ліквідації неписьменності виявилися й свої специфічні труднощі. Меншою мірою це торкнулося лише німців і чехів, що в переважній більшості були письменними, та росіян, для яких вирішення цих питань, природно, було легшим.

Для німців типовою була ситуація, що склалася, наприклад, у Молочанському німецькому національному районі Бердянського округу. За свідченням інспектора відділу народної освіти, "до цього часу немає в Молочанському районі пунктів дітлікнепу, оскільки в селах немає дітей шкільного віку, які опинилися поза школою. Про неписьменних дітей в...

* Райвиконкомів

російських поселеннях ще немає відомостей" ² - Як бачимо, вже в кінці 1924 р. питання про ліквідацію неписьменності дорослого німецького населення взагалі не стояло, а щодо дітей шкільного віку практично вирішеним можна було вважати запровадження загальної початкової освіти. Аналогічною була ситуація і в більшості чеських колоній півдня України.

Найскладнішим було становище з ліквідацією неписьменності греків і малочисельних національних меншостей: татар, вірмен, асирійців та інших. Перші, як греко-елліни, так і іреко-татари, не мали власної писемної традиції. Створення її потребувало тривагого часу й вирішення цілої низки наукових, освітніх та суто технічних проблем. Решта, що являла собою здебільшого невеликі частки більш значних етносів, які різними шляхами потрапили на терени України, через відсутність учительських кадрів та учбової літератури також була позбавлена можливості навчитися грамоті рідною мовою. Тому на першому етапі мовою ліквідації неписьменності для них була російська.

Для прискорення вирішення цієї проблеми в грецьких селах робилися спроби організації гуртків ліквідації неписьменності рідною мовою та вивчення новогрецької мови ⁴. Але без відповідної матеріальної бази та підготовлених кадрів результати цієї роботи виявилися незначними.

Однією з успішних серед національних меншостей півдня України можна вважати роботу по ліквідації неписьменності татарського населення. Оскільки Крим у зазначений період не входив до складу УСРР, то на початку 20-х років переважна більшість татар жила в робітничих селищах Донбасу й Катеринославщини, працюючи на шахтах і копальнях. Вони були вихідцями з найбідніших верств поволзьких татар, які мігрували в Україну на заробітки; перебувати під сильним впливом мусульманського духовенства, залишаючись темною й неосвіченою масою. Вчителями в нечисленних татарських школах були переважно мулли, які самі ледь могли читати й писати. Тому справа освіти робітників-татар Донбасу спочатку стояла набагато гірше, ніж навіть татар Поволжя й Криму.

Незважаючи на всі труднощі, протягом першої половини 20-х років у шахтарських селищах було створено 36 татарських лікнепів, які охопили понад 37 % неписьменних татар. Через сильну розпорошеність татарського населення кожен з них відвідуває лише близько 25 чол." Але це давало змогу більш ретельно працювати з кожним неписьменним, підвищити якість навчання.

З цією метою буди відкриті також районні школи з гуртожитками, введені спеціальні курси для малописьменних, що володіли, чи не володіли російською мовою²⁶. До цього спонукало, зокрема, відсутність учбової літератури рідною мовою.

В результаті ліквідація неписьменності татар досить швидко набула високих темпів і не була завершена повністю лише тому, що міграція татар з Казані в Україну продовжується протягом усього зазначеного періоду.

Серед причин таких швидких успіхів зазначимо порівняно незначну (декілька десятків тисяч чоловік) чисельність татарського населення України, прагнення його шляхом оволодіння грамотою покращити своє матеріальне становище, а також проживання в містах та робітничих селищах з наявними (хоч і в недостатній кількості) приміщеннями, бібліотеками, культурно-освітніми кадрами.

Специфічними труднощами в ліквідації неписьменності татарського населення були вкрай недостатня кількість лікнепів для жінок через нестачу коштів і неможливість протягом короткого часу змінити сформоване ісламом ставлення до жінки в татарському суспільстві, а також погана забезпеченість літературою та вчительськими кадрами.

Допомоги у вирішенні цих проблем можна було чекати лише з Казані та Криму, де були татарські видавництва, педагогічні заклади і т. і. Тому в Україні ліквідація неписьменності татарського населення проводилася переважно російською мовою, рідною ж мовою — лише по можливості.

Неоднозначною була ситуація в молдавських селах. На території АМРСР діяло 249 молдавських і українських лікнепів й особливих проблем з ліквідацією неписьменності не виникало. Але за межами автономної республіки, у молдаван, розселених в Одеському, Єлисаветградському, а також у Херсонському й Маріупольському округах, молдавських лікнепів практично не було⁷. Тому за темпами ліквідації неписьменності вони поступались як українцям, так і більшості національних меншин регіону.

У болгарського населення ліквідація неписьменності проходила в цілому задовільно через вищий рівень письменності та компактне розселення. На користь справи було й заіучення до цієї роботи досить чисельного загону політичних емігрантів з Болгарії, які становили кістяк національної інтелігенції болгар півдня України. Щоправда, через відсутність болгарських букварів навчання грамоті також проводилося за російськими букварями, але розмова — болгарською мовою -^{*}.

В середині 20-х років почата з'являтися видана в Україні учбова література для болгарських лікнепів. Однак серед цих книжок переважали не букварі та читанки, а твори Маркса, Леніна, Лафарга, політичні й агітаційні брошури, що були мало придатними для навчання основам грамоти²⁹.

Взагалі проблема видання в Україні учбової літератури для лікнепів, особливо мовами національних меншостей, набула важливого значення. Через відсутність культурно-освітніх передумов та надто слабку видавничу базу вона виявилася складною й довготривалою, хоча і йшлося про найпростіше: абетки, букварі тощо.

Нові, прийняті політичним змістом букварі для російського й українського читача були створені досить швидко. Зокрема, вже в 1923— 1924 рр. у Кременчуці вийшли друком букварі російською мовою "Мир нашим хижинам" та "Встань к станку, спеші работать"³⁰. Незабаром вони були перевидані українською мовою. Для різних категорій неписьменних видавалися букварі "Геть неписьменність", "Червоний прапор", "Буквар залізничника". "Червона зброя", "Наша сила, наша нива", "Машина-сила", книга для читання "Ми новий світ збудуємо" та ін.

У 1925 р. в Україні було надруковано понад 500 тис. примірників букварів для неписьменних. Для того часу це була велика кількість, але й вона задовольнила наявну потребу лише на декілька відсотків. Тому основною формою учбової літератури в лікнепах півдня України тривалий час були періодична преса — газета "Геть неписьменність", що виходила двічі на місяць тиражем від 20 до 40 тис. примірників та однойменний щомісячний журнал, а також ряд аналогічних місцевих видань. Серед них були й журнали для малописьменних польською й єврейською мовами.

Підручники для німецьких, єврейських, польських лікнепів доводилося купувати в Москві, оскільки вони друкуватися лише Центврвидавом.

Незважаючи на всі труднощі, забезпеченість установ лікнепу учбовою літературою поволі поліпшувалося. Зростати не лише тиражі, а й чисельність назв книжок, а також кількість мов, якими вони видаватися. Наприклад, у замовленні підручників та методичної літератури для лікнепів Мелітопольського округу на 1929 р. зазначені букварі для дітей, підлітків і дорослих (у тому числі селян, робітників та червоноармійців) українською, російською, болгарською, молдавською, польською, чеською та атбанською мовами, а також газети, журнали і бібліотечки для матописьменних українською та російською мовами³¹.

Однак, незважаючи на всі ці заходи, до кінця 20-х років повною забезпечення лікнепів півдня України учбовою літературою, особливо мовами національних меншостей, досягнуто не було.

Обмаль учбової літератури тривалий час стояла на заваді підвищенню рівня письменності національних меншостей півдня України рідною мовою. Можливості закупівлі такої літератури за кордоном, перш за все в Німеччині, Польщі, Болгарії, Греції, використовувалися далеко не повною мірою як через відсутність коштів, так і ідеологічну упередженість.

Місцеві органи народної освіти докладали великих зусиль також для пошуку, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. Особливо гостро ця проблема стояла саме щодо національних меншостей півдня України. Підвищена увага до неї пояснювалася тим, що від педагога значною мірою залежала політична ефективність ліквідації неписьменності як одного із засобів радянської національних меншостей. Але через гострий дефіцит педагогічних кадрів до ліквідації неписьменності довелося залучати не лише вчителів, викладачів профшкіл, а й інженерно-технічних працівників, профспілкових та комсомольських активістів, просто освічених людей.

З метою прискореної підготовки вчителів шкіл лікнепу відкривалися спеціальні курси: всеукраїнські, губернські, окружні. Проводилися численні конференції й методичні семінари. Для підготовки кадрів, що мали працювати серед національних меншостей, при загальних курсах і семінарах створювалися національні секції³². Архівні джерела рясніють повідомленнями про роботу грецьких, болгарських, єврейських, а також молдавських, польських секцій у південних округах України.

Зрештою, поставленої мети було досягнуто. Кількість педагогічних кадрів зростала, що дало можливість розширити мережу лікнепів, а незабаром російські, єврейські, значна частина українських і болгарських лікнепів учителями були в основному забезпечені. Щодо решти національних меншостей, то підготовка вчителів з місцевого населення йшла важко, особливо у греків, татар, шведів та ін. Відносно них це завдання протягом 20-х рр. так повністю і не було вирішене. Тому при відсутності вчителів і посібників навчання грамоті доводилося проводити російською мовою. А це, не кажучи вже про втрачені можливості національно-культурного розвитку національних меншостей півдня України, вимагало додаткових витрат, оскільки ускладнювало навчання й подовжувало його термін на 1—2 місяці.

Загалом ліквідація неписьменності на півдні України розгорталася швидше, ніж по республіці в цілому. В середині 20-х років в Одеській губернії працювало 1508 лікнепів, тоді як, наприклад, у Полтавській - 643. Чернігівській — 419. Але й така їх кількість не могла забезпечити ліквідації неписьменності у встановлені урядом терміни, тобто до кінця 1927 р. Близько половини дорослого населення все ще залишалося неписьменим. Особливо великою була неписьменність серед жінок національних меншостей (крім росіян і німців).

Численні спроби поживити роботу надзвичайних комісій по ліквідації неписьменності, товариства "Геть неписьменність", профспілок і комнезамів мали здебільшого адміністративний характер і привели до певних позитивних зрушень лише в містах. На селі, незважаючи на створення шефських робітничих лікпунктів та розширення індивідуальних форм навчання, ситуація покращувалася повільно. Головною причиною залишалося недостатнє фінансування.

Наприклад, у Мелітопольському окрузі для виконання плану ліквідації неписьменності в 1925—1926 рр. треба було навчити грамоті 51 119

неписьменних дорослих віком від 18 до 35 років, 9870 "переростків" 15—17 років і 13 000 підлітків — 12—14 років. Для цього необхідно було відкрити не менше 800 шкіл лікнепу та 700 окремих груп у віддалених селах¹⁴. Але місцевий бюджет неспроможний був утримати й половину зазначених закладів. Повідомляючи наркомат освіти про необхідність значних централізованих дотацій, окружне керівництво констатувало, що "завдяки цілій низці причин, а найбільш важкому матеріальному стану населення та переважної кількості селян різноманітного національного складу, ліквідація неписьменності на Мелітопольщині за два роки планової роботи дата невеличкі наслідки (за 1923—24 рр. виконано 25 % операційного плану, в 1924—25 році - тільки 40 %). Можна запевнити, що при такому стані роботи і в майбутньому році, на Мелітопольській окрузі до 10-х роковин Жовтневої революції неписьменність ліквідована не буде"³⁵.

І дійсно, ліквідація неписьменності ні на півдні України, ні в республіці в цілому в 1927 р. завершена не була, хоча зроблено було для цього багато. Вже до 1926 р. в Україні оволоділа основами грамоти переважна більшість міського населення³⁶. Але поряд з безперечними досягненнями в підвищенні освітнього рівня робітників промислових підприємств, було значне відставання сільського населення, й подолати це відставання виявилось важко. В 1926 р. рівень письменності населення України становив 63,6 %. У той же час серед міського населення він досягав 82.1 %, а сільського — лише 38,7 %³⁷.

Як бачимо, на півдні України зростання відсотка дорослого населення, що оволоділо основами грамоти, відбувалося надто повільно. Основною причиною цього було те, що ряди неписьменних дорослих постійно поповнювалися за рахунок підростаючого покоління, яке не мало можливості відвідувати школу. Тому, хоча загальна кількість гих, хто ліквідував неписьменність, досить швидко збільшувалася, відсоток письменних у загальному складі населення регіону зростав значно повільніше, особливо у сільській місцевості.

Для викорінення неписьменності, крім розгортання мережі лікнепів, треба було прискорити розвиток загальноосвітньої школи і якнайшвидше вводити загальну початкову освіту, тобто ліквідувати джерело неписьменності. Адже діти, що з року в рік опинялися поза школою, поповнювані лави неписьменних. А їх у другій половині 20-х рр. налічувалося близько 200 тис. чол., або 13 % усіх дітей віком від 8 до 10 років. Саме ці проблеми постали в центрі уваги освітніх закладів півдня України в кінці 20-х років.

Іншим важливим напрямом роботи на півдні України в цей період була ліквідація малописьменності та рецидивів неписьменності. Вона стала своєрідним наслідком освітніх зусиль попередніх років. Мережа шкіл для малописьменних постійно зростала. Якщо в 1923 р. їх було 188, то в 1924 р. — вже 875, а в 1927 р. — 1021. І навчалася в них понад 400 тис. чол.³⁸ Програма цих шкіл була розрахована на 324 учбові години (шкіл лікнепу — на 216 годин) і передбачала не лише розвиток здобутих раніше навичок читання й письма, а оволодіння знаннями в обсязі початкової освіти.

Проте коштів для фінансування шкіл хронічно не вистачаю. Тому навіть у кінці 20-х рр. на півдні України в них міг продовжувати навчання лише кожен четвертий випускник лікнепів. Для решти єдиною можливістю дальшого підвищення освітнього та культурного рівня залишалася самоосвіта в бібліотеках, сільбудах, клубах і т. і.

Наприкінці 20-х років ліквідація неписьменності на півдні України, як і по всій республіці, активізувалася. Покращилося фінансування і з державного бюджету, й, особливо, з фондів громадських організацій. Кіль-

кісьг учнів у школах лікнепу в 1929/30 учбовому році порівняно з попередніми роками зроста майже втричі⁵⁹. Це дало змогу наблизитися до завершення ліквідації неписьменності в містах і значно знизити її рівень на селі.

Водночас, саме для цих років характерним стало посилення ідеологізації ліквідації неписьменності й адміністративного контролю за ходом її виконання. Ці процеси опосередковано відображали зміну політичного курсу керівництва країни. В нових умовах ліквідація неписьменності все більш виразно виступає як один з важливих засобів формування політичної свідомості населення, трансформації його політичних орієнтирів.

Отже, зазначимо, що аналіз ліквідації неписьменності на півдні України значно ускладнюється як відсутністю підсумкових даних щодо окремих періодів та національних груп, так і суперечливістю наявної статистики. Дослідники справедливо пов'язують це з її недосконалістю та труднощами обліку широкомасштабних соціальних процесів. Разом з тим наявний архівний і статистичний матеріал дає можливість з'ясувати регіональні особливості ліквідації неписьменності на півдні республіки, зробити обґрунтовані висновки. Головні з них такі: ліквідація неписьменності на початку 20-х рр. була назрілою і важливою проблемою першочергової ваги. Особливого значення вона набувала на півдні — багатонаціональному регіоні, де від культурно-освітнього рівня населення кожної національності значною мірою залежали не тільки добробут, перспективи національно-культурного розвитку, але і врегулювання міжетнічних проблем, мирне їх співжиття в майбутньому.

Ліквідація неписьменності в Україні почалася ще в роки громадянської війни, але загальноукраїнських масштабів вона набула в перші повоєнні роки, зокрема, на півдні республіки — з другої половини 1923 р., коли вдалося подолати найбільш тяжкі наслідки неврожаїв і голоду 1921/1923 рр.

Радянською владою ліквідація неписьменності розглядалась як передумова і важливий чинник культурної революції й перебудови суспільства на соціалістичних засадах. Тому партійні та державні органи намагалися розширити зміст ліквідації неписьменності, політизувати її, пов'язати оволодіння основами грамоти з формуванням у населення політичної свідомості, використавши її, таким чином, для розширення й зміцнення своєї соціальної бази. Але прагнення втиснути світогляд людей в обмежені рамки класового підходу, ігноруючи загальнолюдські гуманістичні цінності, навпаки, штучно звужують його і цим самим до певної міри знецінювало результати цієї корисної, важливої й необхідної справи.

На півдні України ліквідація неписьменності розвивалась як складова частина загальноукраїнської кампанії, з деяким відставанням на першому етапі. Однак вона мала й суттєві відмінності, регіональні особливості, зумовлені його багатонаціональністю. Рівні культурного розвитку корінного українського населення та етнічних груп регіону значно відрізнялися. Своєрідність ситуації в культурно-освітній сфері полягала в тому, що в багатьох національних групах, зокрема німців, чехів, росіян, євреїв рівень письменності дорослого населення перевищував відповідний показник українців. Це зумовлювалося багаторічною русифікаторською політикою царизму в сфері освіти, а з другого боку, — самим характером розселення українців, які на півдні проживали переважно в сільській місцевості, традиційно відірваній від міської культури.

Але й той же час серед національних груп були й майже повністю неписьменні, наприклад, татари, молдавани, греки. Отже, твердити, що неписьменність на півдні України була суцільною й рівномірною аж ніяк не можна. Справжня картина її розповсюдження була зовсім іншою: складною, різнонасиченою, по суті, мозаїчною.

Складна й неоднозначна ситуація в національно-культурній сфері регіону вимагала внесення коректив у реалізацію тут державної політики ліквідації фактичної нерівності націй. Адже на півдні України деякі з національних меншостей, що за офіційними уявленнями мали вважатися відсталими, передусім німці, чехи, шведи, завдяки сприянню царського уряду, кращій забезпеченості землею, вмілому господарюванню, використанню техніки й з інших причин, досягли вишого рівня господарського, а відтак і культурного розвитку, ніж більшість сільського населення корінної національності. З урахуванням цього ліквідація неписьменності на півдні республіки проходила, по суті, вибірково: меншою мірою торкнувшись національностей з високим рівнем письменності дорослого населення, вона концентрувалася на сільському українському населенні та дійсно відсталих у культурно-освітньому відношенні національних меншостях.

Розгортання ліквідації неписьменності в багатонаціональному регіоні привертало увагу державних органів до особливостей його національних відносин і тим самим, хай опосередковано, сприяло виявленню й своєчасному розв'язанню складних міжетнічних проблем півдня України, і не лише в сфері освіти.

Ставлення населення півдня України до ліквідації неписьменності також не було постійним. Воно залежало від різних факторів: соціально-економічної та внутрішньополітичної ситуації в регіоні, становища і перспектив національно-культурного розвитку кожної етнічної групи, культурної спадщини, що дісталася їм від царської Росії, масових агітаційних кампаній і освітньої політики радянської влади та ін. Загалом помітною є тенденція поступової зміни в їх настроях протягом 1923-1925 рр. від недовірко-насторожених до все більш відвертої підтримки й активної участі в ліквідації неписьменності.

Швидкій зміні настроїв населення на краще сприяло розгортання цієї роботи рідними мовами народів півдня України. Показовим у цьому відношенні було те, що коренізація лікнепів національних меншостей у цілому проходила навіть швидше, ніж українізація цих установ корінного українського населення.

При відсутності об'єктивних передумов для ліквідації неписьменності рідними мовами: вчительських кадрів, підручників, учбових програм тощо, вона проводилася російською мовою.

Створені для підготовки та перепідготовки ліквідаторів неписьменності курси й семінари, а в місцях проживання етнічних груп — національні секції — протягом кількох років у цілому задовольнили гостру потребу в педагогічних кадрах. Чимало було зроблено й для підготовки видання літератури для лікнепів. Але це завдання, особливо щодо видання літератури мовами малочисельних національних меншин, протягом всього десятиліття, що досліджується, залишалося актуальним і до кінця розв'язане не було.

Важливою причиною цього, як і інших невирішених проблем у сфері ліквідації неписьменності, була хронічна нестача коштів. Вона давалася взнаки те в ході розгортання мережі лікнепів, коли більшу частину витрат довелося покласти на місцеві бюджети. А отже, і темпи ліквідації неписьменності виявилися різними і значною мірою залежали від рівня економічного розвитку населення тієї чи іншої місцевості. Зокрема, й через це в Містах вони були значно вищими, ніж на селі.

Основу мережі лікнепів на півдні України, як і на решті території республіки, становили школи й групи ліквідації неписьменності. Але у віддалених селах і хуторах значно більшого ніж в цілому по республіці значення, особливо протягом перших років, набуло індивідуальне, або "пооди-

ноко-гуртове" навчання. Особливістю регіону були також політичні клуби та районні пункти лікнепу, що працювали в місцях проживання національних меншостей.

Після кількарічного відставання на початку 20-х рр. ліквідація неписьменності на півдні України пішла швидше, ніж по республіці загалом. У другій половині десятиліття вона охопила найбільш інертну та залежну від застарілих традицій масу населення — жінок національних меншостей.

Незважаючи на це та на досягнуті значні успіхи, зазначені вище труднощі й недоліки завадили успішному виконанню державної програми - завершенню ліквідації неписьменності в 1927 р. Вона не була повністю виконана і до кінця 20-х років.

Натомість, у цей період постали й інші проблеми: ліквідація малописьменності, вирішення якої також потребувало великих зусиль і значних коштів, та загроза "стабілізації неписьменності" через невисоку якість навчання. На їх розв'язання спрямовувалися основні зусилля освітніх органів півдня України в кінці 20-х років.

У цілому ліквідація неписьменності національних меншостей півдня України сприяла не лише підвищенню їх культурно-освітнього рівня, але пробудженню й розвитку у багатьох з них національної самосвідомості, поклала початок (хоч і не в чистому вигляді) складному й суперечливому процесу подолання наслідків їх багаторічної русифікації та асиміляції, прискорила консолідацію аморфних і в'ялих у минулому зародків національних утворень в етнічні спільності.

¹ Див., напр.: Ш е в ч у к Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. — К., 1963. — С. 47; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. - К., 1978. - С. 79.

²Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 5, спр. 326, арк. 6.

³Грамотность в России. — М., 1922. - С. 7—9.

⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 326, арк. 6 їв.

⁵Дымов К. С. Еврейское население юга Украины (Некоторые аспекты этнической характеристики) // Еврейское население юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1991. - С. 15.

⁶ В о р о н е ц ь Л. Неписьменность на Україні і боротьба з нею. — Харків, 1924.

⁷Э р д э Д. И. Неграмотность и борьба с ней. — Харьков. 1926. — С. 115—116.

⁸ Геть неписьменність. — 1924. — 31 грудня.

⁹ Ш е в ч у к Г. М. Назв, праця. — С. 50

¹⁰Г р и ш е н к о М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917—1957. — Наукові записки. Том IV. Серія педагогічна. - К., 1957. - С. 58.

¹¹ Ч а и ч у к Р. Д. Политико-просветительская работа Коммунистической партии среди крестьянства на юге Украины в 1920—1925 годы // Сборник трудов кафедры общественных наук Одесского института инженеров морского флота. Одесса, 1957. Вып. 2. — С. 114

¹² К у м а н е в В. А. Революция и просвещение масс. — М., 1973. — С. 128.

¹³ Вісті - 1921. - 12 квітня.

¹⁴ Цит. за: ЭрдэД. И. Указ. соч. - С. 131.

¹⁵Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. 235, оп. 1, спр. 236, арк. 374.

¹⁶ Там же, спр. 2136, арк. 25.

¹⁷ Там же, арк. 39.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 8 зв. - 9.

¹⁹ Там же, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 31.

²⁰ Там же, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 13.

²¹ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 7 зв.

²² Там же.

²³ Там же, спр. 141, арк. 97.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 19.

²⁵ Там же, ф. 166, оп. 4, спр. 977, арк. 20 зв.

²⁶ Там же, оп. 2, спр. 1769, арк. 17.

²⁷ Там же, оп. 5, сир. 826, арк. 7 зв.

- ²⁸ Там же, оп. 4, спр. 974, арк. 60.
²⁹ Там же, спр. 144, арк. 161.
³⁰ К у м а н е в В. А. Указ. соч. - С. 169.
³¹ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 144.
³² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 11, спр. 10, арк. 19; ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 31.
³³ Вісті. - 1924. - 20 жовтня.
³⁴ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 177, арк. 160.
³⁵ Там же.
³⁶ Правда. — 1925. — 5 листопада.
³⁷ И а у л ко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 106.
³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 8 зв.
³⁹ Д а н и л е н к о В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. — К. 1986. -С. 35.